

Haavikute suvine ja sügisene seeneriik

KUULO KALAMEES

Väidetakse, et haavikus on rikkalikul seeneajal oma seenelõhn, mida põhjustavad sealsed mükorisandid: puravikud, riisikad, heinikud. Nii see ongi, kuid omapärast võrvi lisavad sellele ka sügisel vananevad ja koltuvad haavalehed.

Paljused eri liiki seeni on just haabade all näinud iga seenesõber, kes läheb sinna otsima kindlalt teada seeneliike. Juba ammustest aegadest on teada ning katsetegagi tõestatud, et haab on sümbiootiliselt seotud mitme seeneliigiga: ta on meie metsapuudest üks tuntumaid mükotroofe, kes moodustab seentega ekto- ja ektoendotroofseid mükoriisid.

Peale mükoriisete seente kasvab haavapuudel veel eri liiki seenparasiite, kõdunenud puidul ning lehevarisel ja -kõdul võib aga leida rohkesti saproobe nii kott- kui ka kandseente hulgast.

Puravikud on varasemaid haavikutesse ilmuvaid seeni, mida jagub varasuvest hilissügiseni [5]. Need on kõigile väga hästi tuntud ja armastatud punapead. Aastakümneid tagasi oli asi lihtne: tuntigi ühtainsat liiki tookordse nimetusega **punapuravik** ehk **punapea** (*Leccinum aurantiacum* s.l.) [1, 2], kellel eristati mitut värvusvormi. Hilisemad mükoriisauuringud ning välis- tunnuste süvendatud analüüs viisid järeldusele, et seesama punapuravik koondab endas siiski mitu liiki. Nii eristusidki ainult haabade seotud liigid **haavapuravik** (*L. aurantiacum*) (☉ 1) ja **paplipuravik** (*L. duriusculum*) ning ainult kaskedega mükoriisid moodustav **pomerantspuravik** (*L. versipelle*).

Välimuselt on haava- ja pomerantspurvik väga sarnased: mõlema kübar on põhivärvuselt kollakas-punakasoranž, tõsi küll, haavapuravikul tihti tellispunasem, pomerantspuravikul kollakasoranžim; mõlema seeneliha muutub katsumisel ja löikepinnal aeglaselt lillakaks, hiljem mustjaks. Kindel eristustunnus on aga jalasoomuste värv: haavapuravikul on need noorelt puhasvalged, vane- malt kahvatu-roostepruunikad, pomerantspuravikul juba noorest peale jäävalt nõgimustad ja palju peenemad [6]. Mõlemad liigid on Eestis väga sagedased tihti juba jaanipäevast alates, eriti aga juuli lõpupoolel ja augustis, leida võib neid veel oktoobriski. Nad kasvavad leht- ja segametsades, olles viimastes tõepoolest raskesti eristatavad.

Paplipuravikku saab eelkirjeldatutest selgemini eristada: tema kübar on hallikaspruun, seeneliha värvub algul punakaks, jalal on mustad soomused. See liik on meil harv, tema nimetus viitab seene kasvamisele ka paplite all parkides, aedades ja alleedel. Haavaga seotud puravikud on esmaklassilised söögiseened, need kõlbavad värskelt praetuna (kupa- tamata), säilitatakse kuivatatult, soolatult ja marineeritult.

Värvuselt on haavapuravikuga veel väga sarnased kaks meil harvem leitatavat liiki: ainult tammega seotud **pargi- puravik** (*L. quercinum*) ja ainult männiga seotud **palu- puravik** (*L. vulpinum*); segametsades on liike tõesti raske eristada. Õnneks võib kõiki siin nimetatud puravikke süüa kupatamata, nii et ka vale määrangu korral pole karta ter- visprobleeme.

Riisikad on, erinevalt puravikest, ainult sügise- seened: kasvavad meil peamiselt septembris, kuid ilmuvad vahel juba augustis ja kestavad hilissügiseni [3]. Levinumad haavaga mükoriiselt seotud liigid Eestis on vöötriisikas ja haavariisikas.

Vöötriisikas (*L. zonarius*; ☉ 2) kasvab leht- ja sega- metsades ning puisniitudel, tihti suurte kogumikena. Ta on muutumatult valge piimmahla ja põletavalt kibeda mait- sega: värskelt mürgine, söödav ainult kupatatult, sobib soolata ja marineerida.

Saaremaal võib enam-vähem samasugustes kasvukoh- tades leida eelmisega väliselt väga sarnast **õunriisikat** (*L. evosmus*; ☉ 3). Ka see liik on värskelt mürgine, kuid kupatatult söödav [6].

FOTOD: VELLO LIN

☉ 1. Haavapuravik õigustab oma nimetust: teda võib leida ainult haabade alt.

Haavariisikas (*L. roseozonatus*; ☉ 4) on kahest eelmisest eristatav juba oma roosakaslillaka värvuse poolest. Põletavalt kibeda maitse tõttu samuti söödav ainult kupatatult.

Nende kolmega sarnanevad teiste Eesti metsapuude kõrval ka haabade all kasvavad **tavariisikas** (*L. trivialis*; ☉ 5) ja **nahkkollane riisikas** (*L. utilis*), kelle hallikasvioletsed kuni nahkkollased viljakehad (nüi jalg kui ka kübar) on üleni paksult limased. Needki Eestis väga laialt levinud ning hästi tuntud liigid on kupatatult söödavad; säilitada sobivad soolatult ja marineeritult.

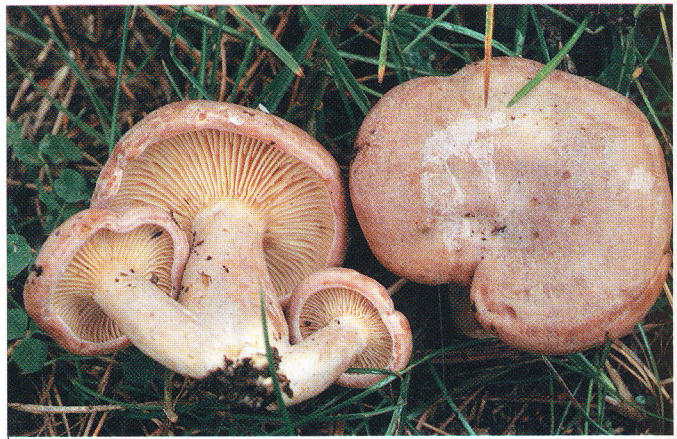
Haavariisikaga sarnaneb veel kuiva, kuid ookerhalli ringvöötideta kübaraga, põletavalt kibe **tulirriisikas** (*L. pyrogalus*), kes kasvab meil sarapikes ning moodustabki mükoriisat ainult sarapuuga. Väliselt on haavariisikaga sarnane ka laialehistes metsades, eriti tammikutes kasvav väga harv ja eriti ohustatud Eesti punase raamatu liik **ahhaatriisikas** (*L. circellatus*), kelle tuhkhall kübar on katkevalt ringvöödilise (ahhaadi mustriuga) ja nõrgalt kleepuv-limane. Seda mahedamaitsest seent ei tohiks korjata tema harulduse tõttu.

☉ 2. Vöötriisikal on ookerkollane kuni -pruunikas, suur ja paks, silmatorkavalt sügavlehterjas kleepuv kübar läbimõõduga kuni 16 cm. Oma nimetuse on ta pärinud vähemalt kübara servas selgelt näha olevatelt ringvöötidelt; vahel on kübar roostetäpiline; kuni viie sentimeetri pikkusel jalal on tumedamad koobaslaigud.

☉ 3. Õnriisikas sarnaneb vöötriisikaga, kuid on heledama, kahvatukreemika, enamasti ringvöötideta või palju nõrgemalt vöödilise kübaraga, jalal pole kunagi koobaslaike.

☉ 4. Haavariisikas on alati silmatorkavalt violetja või roosa tooniga hallikat värvi kuiv seen, kuni kümne sentimeetri laiune kübar ikka vähemalt servas selgelt ringvöödilise.

☉ 5. Tavariisikas eristub muidu sarnasest haavariisikast paksult limase kübara poolest.

Ainult haabade all kasvab meil haruldane Eesti punase raamatu ning II kategooria riikliku kaitse all olev **roosa riisikas** (*L. controversus*; ☉ 6), kes ilmub septembris leht- ja segametsadesse ning puisniitudele. Roosa riisika piimmahl on muutumatult valge, kibe. Kupatatult on seegi seen küll söödav, kuid kaitsealuse liigina on tema korjamine Eestis seadusega keelatud ja trahviga karistatav [6].

Heinikud on Eestis vähe tuntud, kuigi mitmed neist kuuluvad meie paremate söögiseente hulka. Ent samal ajal on nende seas ka ohtlikke mürgseeni. Söögiseente degusteerimistel parimate hulka sattunutest tuleb siinkohal nimetada **hobuheinikut** (*Tricholoma equestre*). Kuid see liik ei ole seotud haavaga, vaid kasvab hoopis liivastes männikutes. Haavalembene mükorisant on aga temaga väliselt väga sarnane **kroomheinik** (*T. frondosae*), kes kasvab haava-lehtmetsades ja -segametsades, seega hoopis niiskemal ja kohati isegi märjal pinnasel. Võimalik, et kroomheinik on peale haava seotud ka teiste lehtpuudega. Mõlema seene viljakeha on üleni erksalt väävelkollane, kroomheinik seejuures eredam, pisut kroomkollane [6]. Mõlema liigi tihti veidi pruunika varjundiga kuni kümne sentimeetri laiused kübarad on peene soomusega, kuid

kroomheinikul paiknevad soomused kübaral ilusate kontsentriliste ringidena ja ulatuvad peaaegu servani välja. Mõlemal on rääsunud jahu lõhn ja maitse.

Kroomheiniku kirjeldasid teadusele uue liigina selle artikli autor ja Georg Štšukin alles 2001. aastal. Senini käsitleti teda koos hobuheinikuga. Nii hobu- kui ka kroomheinik on Eestis ja naabermaades laialt levinud ja kuuluvad paremate, värskelt (kupatiamata) söödavate seente hulka. Säilitada võib neid soolates ja marineerides.

Ent nimetatud heinikutega on äravahetamiseni sarnane üks seni tundmatuks jäänud, kuid alles möödunud aastal Eestis sagedasena avastatud surmavalt mürgine vöödikuliik – **erekollane vöödik** (*Cortinarius splendens*), kes mõni aasta tagasi oli ka ühe Tallinnas juhtunud seenemürgistuse tõenäoline tekitaja [6]. Selle ohtliku seene eri vormid kasvavad nii leht- kui ka segametsades, seega samas, kus kroomheinik.

Kuidas eristada kroomheinikut ja surmavalt mürgist erekollast vöödikut?

Erinevused ilmnevad ainult väga tähelepanelikul vaatlusel. Kroomheinikul puudub loor ja tal on tugev rääsunud jahu lõhn; jalg on silinderjas kuni nuijas, seeneliha ja seeneniidistik jala alusel ja substraadis valged. Erekollasel vöödikul on kollane kiudloor (hästi nähtav noorelt); seeneliha ja seeneniidistik substraadis kollased; rääsunud jahu lõhna pole; jalg on allosas teravaservaliselt äärismuguljas.

Hoopis kindlamad eristustunnused ilmnevad mikroskoobi all: kroomheiniku eosed on valged, hüaliinsed, ellipsoidsed, siledad ja paljad, eospulber valge; erekollasel vöödikul on seevastu eosed pruunid, mandeljad ja tugevalt näsälised, eospulber pruun.

Et metsas kellelgi mikroskoopi kaasas pole, siis jäetagu kahtluse korral ahvatlevad erekollased seened korjamata!

Puiduseened. Haab on tänuväärne partner eeskätt paljudele puidusaproobidele, kuid mõndagi haaval kasvavat seeneliiki peetakse ka poolparasiidiks. Elusatel haabel kasvab üks Eestis tavalisemaid seeni – **haavataelik** (*Phellinus tremulae*) ning Kesk- ja Kagu-Eestis kaunis sageli **haavataletaelik** (*Ph. populicola*) (neist lähemalt lk. 44 *Toim.*).

Lehikseente seas peetakse puidu-poolparasiidiks **soomusmampelit** (*Pholiota squarrosa*) [6] (☉ 7). See liik kasvab meil sügiseti sageli suurte põõsjade kogumikena paljude lehtpuude, sealhulgas elavate haabade jalamil, kahjustades eluspuitu. Soomusmampel on aga tuntud ka puhtsaproobina, elutsedes niisama hästi kändudel. Ilus küll, aga mitte söödav.

Puht-puidusaproobidena kasvab surnud haavapuidul nii kott- kui ka kandseeni, enamik neist asustab ka teisi lehtpuid ja mõni isegi okaspuid. Lehikseentest võib haavalt leida üle 20 liigi puidusaproobe, neist kasvab ainult haavapuidul vaid 3 liiki [7]. Viimastest on silmatorkav üpris harva leitav **haava-ebamampel** (*Hemipholiota populnea*)

☉ 8. Täkilise ebamampeli viljakehad on kollakas- kuni punakas-pruunid, vanalt liibuvate soomustega, limased, maitsetl mõrd; jalg selge kiudrõngaga, eoslehekesed silmatorkavalt valgetäkilise servaga.

☉ 6. Roosa riisika hiiglaslikud valged, roosade laikudega paljad viljakehad on paksud ja lihavad, lühikese jämeda jalaga: lai-lehterjas kübar kuni 30 cm lai, jalale laskuvad kitsad ning väga tihedalt asetunud eoslehekesed silmatorkavalt lõheroosad; aluse suunas ahenev jalg kuni 5 x 4 cm. See seen on looduskaitse all!

☉ 7. Soomusmampel on juba kaugelt tuntav: õlgkollakat viljakeha – nii kübarat kui ka jalga – katavad tihedalt tumepruunid turrised soomused.

FOTO: KUULO KALAMEES

[4]: väga suured ja lihakad kaneelpruunid, kiulis-vatjasoomuselised viljakehad (kübar kuni 20 cm) on kibe maitsega, lõhnavad. Temaga sarnaneb samuti tugevalt aromaatanne **lõhna-ebamampel** (*H. heteroclita*), kes kasvab aga ainult kaskedel ja leppadel. Samast perekonnast kasvab nii haavapuidul kui ka teistel lehtpuudel Eestis harv **täkiline ebamampel** (*H. albocrenulata*) [6] (☉ 8), kes kuulub haruldaseks nii Eesti punasesse raamatusse kui ka Euroopa seente punasesse nimestikku. Täkilist ebamampelit on erandlikult leitud ka elusatel lehtpuudel. Ükski ebamampel pole söödav.

Lehtpuupuidusaprobideidest on meie metsades, eriti mahalangenud kõdunevatel haavatüvedel, väga sagedased kolm pisiservikut: **pihkane pisiservik** (*Crepidotus mollis*), **soomus-pisiservik** (*C. calolepis*) ja **haava-pisiservik** (*C. applanatus*). Pisiservikud on jalata seened, kelle pruunide eoslehekestega viljakehad kinnituvad substraadile külgselgelt või selgselgelt. Kaks esimesena nimetatud liiki on kuni kaheksa sentimeetri laiuse kübaraga, mida katab kumjalt veniv limane nahk. Pihkasel pisiservikul on kübar paljas ja sile, soomus-pisiservikul aga üleni pruunisoomuseline. Haava-pisiservik on valge, kuiva ja palja väiksema kübaraga (läbimõõt kuni 4 cm) [4].

Variseseened. Mahalangenud haavalehtede ja oksakeste varisel ning lehelõdul kasvavatest seeneliikidest tasub eelkõige meenutada pisikest läbipaistvat lehkseent – **lehenööbikut** (*Marasmius epiphyllus*). Tal on valge, kuni sentimeetrise läbimõõduga kübar, jalale laskuvad valged eoslehekesed ja mustjaspruunikas jalg. See seen armastab kasvada kõdunevate haavalehtede roodudel, meie leht- ja segametsades võib teda väga tihti näha silmapaistvate kogumikena [4]. ■

1. Kalamees, Kuulo (koost.) 1966. Seened. Valgus, Tallinn.
2. Kalamees, Kuulo 1969. Seeni haavalt ja haava alt. – Eesti Loodus 20 (9): 532–534.
3. Kalamees, Kuulo 1979. Eesti riisikad. Valgus, Tallinn.
4. Kalamees, Kuulo (koost.) 2000. Eesti seenestik. CD.
5. Kalamees, Kuulo; Lasting, Väino 1974. Eesti puravikulised. Valgus, Tallinn.
6. Kalamees, Kuulo; Liiv, Vello 2005. 400 Eesti seent. Eesti Loodusfoto, Tartu.
7. Kalamees, Lauri 1998. Tähtsamad puitu kahjustavad lehkseened Eestis. Lõputöö. Käsikiri, EPMÜ.
8. Parmasto, Erast 2004. Eesti seente levikuaatlus 3. Torikseened. TA kirjastus, Tartu.

Kuulo Kalamees (1934) on seeneteadlane, TÜ emeriitprofessor, EPMÜ vanemteadur. Uurib lehkseente süstemaatikat ja ökoloogiat.